

УДК 2-9(476)(XVI – XVII)

**КАНФЕСІЙНАЯ ПАЛІТЫКА ДЗЯРЖАЎНАЙ УЛАДЫ РЭЧЫ ПАСПАЛІТАЙ
НА БЕЛАРУСКІХ ЗЕМЛЯХ У АПОШНЯЙ ТРЭЦІ XVII СТАГОДДЗЯ
(1667 – 1701 ГАДЫ)****А.Ю. БАРТАШЭВІЧ***(Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт ім. Я. Купалы)*

Аўтарам ацэньваюцца вынікі вайны 1654 – 1667 гадоў і іх уплыў на дзяржаўную палітыку Рэчы Паспалітай у адносінах асноўных хрысціянскіх канфесій: праваслаўе, каталіцтва, уніяцтва, пратэстантызма, палажэнне іўдзеяў. Робіцца вынік, што каталіцкая вера і прыхільнасць да каталіцтва становіцца палітычным прырытэтам, у той час як праваслаўе, абмежаванае ў правах, паступова страчвае свой уплыў. Разглядаецца шырокае распаўсюджванне ўніяцтва, якое ў нейкай ступені сумела захаваць культурныя традыцыі ўсходняй царквы. У 1660 – 1680 гадах пратэстантызм губляе свой моцны палітычны і культурны патэнцыял. У гэты перыяд у беларускіх гарадах расце колькасць нехрысціянскага насельніцтва – іўдзеяў, якія ўсё часцей сутыкаюцца з праяўленнямі неталерантнасці ў поліканфесійным мяшчанскім грамадстве.

Уводзіны. Канфесійная палітыка вышэйшых колаў Рэчы Паспалітай, як і мясцовай адміністрацыі ў другой палове XVII стагоддзя звычайна не разглядалася ў сувязі з наступствамі вайны 1654 – 1667 гадоў. У айчынай гістарыяграфіі (збольшага) пануе перакананне, што праявы неталерантнасці, спрыянне каталіцызму, «апалячванне» сацыяльных і палітычных эліт Вялікага княства Літоўскага значна пашырыліся ў 70 – 90-я гады XVII стагоддзя і былі толькі лагічным вынікам і працягам палітыкі першай паловы гэтага стагоддзя. Аднак падрабязны разгляд крыніц дазваляе пераканацца, што трынаццацігадовы ваенны канфлікт прынес не толькі дэмаграфічныя і эканамічныя страты, але і значна паўплываў на накірункі і прырытэты дзяржаўнай палітыкі ў канфесійным пытанні на беларускіх землях, стварыў новыя ўмовы для рэалізацыі гэтай палітыкі.

Такім чынам, мэтай навуковага даследавання з’яўляецца аналіз накірункаў канфесійнай палітыкі на беларускіх землях і іх значэнне ў канфесійнай трансфармацыі беларускага грамадства ў 70 – 90-я гады XVII стагоддзя. Задачы даследавання: 1) ацэнка наступстваў вайны 1654 – 1667 гадоў на фарміраванне накірункаў канфесійнай палітыкі дзяржавы на беларускіх землях; 2) ахарактарызаваць намаганні дзяржаўных колаў Рэчы Паспалітай па распаўсюджванню ўніяцкай і каталіцкай канфесій на беларускіх землях; 3) паказаць, як паступова выцяснялася з грамадскага і культурнага ўжытку праваслаўная канфесія; 4) вывучэнне прычын заняпаду «літоўскага» пратэстантызму ў 70 – 90-я гады XVII стагоддзя, вырашэнне дзяржавай «дысідэнтскага» пытання; 5) даследаваць становішча нехрысціянскага насельніцтва ў поліканфесійным хрысціянскім асяроддзі Беларусі; 6) прааналізаваць непаслядоўную пазіцыю дзяржаўнай улады па захаванні традыцыі талерантнасці і прадухілення грамадскіх канфліктаў на канфесійнай глебе ў гэты перыяд.

Вайна 1654 – 1667 гадоў і фарміраванне новай мадэлі канфесійнай палітыкі ў дзяржаве. Чарговым этапам барацьбы паміж Расіяй і Рэччу Паспалітай за палітычную гегемонію ва ўсходнееўрапейскім рэгіёне стала вайна (1654 – 1667), якая праходзіла пераважна на беларускіх землях, што з’яўляліся «яблыкам раздору» ў гэтай вайне. Канфлікт праходзіў з пераменным поспехам для абодвух бакоў, аднак меў драматычныя наступствы для культуры, дэмаграфіі, гаспадаркі менавіта зямель ВКЛ. Беларускія гарады, што папераменна займаліся то маскоўскім войскам, то адваёўваліся літвінска-польскімі сіламі зведалі ўвесь цяжар ваеннага часу: рабаўніцтва, пастоі, пажары, знішчэнне і вывад у палон жыхароў.

Падзеі «крывавага патоку» надзвычай абвастрылі і без таго складаную рэлігійную сітуацыю ў грамадстве ВКЛ [1, с. 356]. Маскоўская ваенная кампанія, якая пачыналася пад лозунгам абароны праваслаўя на «справедна рускіх» землях першапачаткова прывяла да калабарацыі часткі насельніцтва ўсходняй Беларусі – значная колькасць мяшчан і некаторая частка праваслаўнай шляхты прысягнула на вернасць маскоўскаму цару. Гэта не магло застацца незаўважным для цэнтральнай улады Рэчы Паспалітай, вышэйшага кола дзяржаўных дзеячоў. Асабліва цяжкі ад непрацяглых войскаў уніаты і каталікі. Казакі і царскае войска мелі на мэце поўнае знішчэнне уніі – уніяцкія святары пераследаваліся, частка ўніяцкай была перахрышчана ў праваслаўе [2, с. 19]. Касцёлы і будынкі каталіцкіх кляштароў перадаваліся праваслаўным, як і іншая рухомая і нерухомая маёмасць. Пратэстанты, што мелі складаныя адносіны з урадам Рэчы Паспалітай да вайны, адкрыта падтрымалі Швецыю – ворага Польшчы. Прашведская накіраванасць пратэстанцкай «партыі» ў ВКЛ яскрава ўвасобілася ў акце Кейданскай уніі (1655 г.), якая абвешчала рэальны палітычны саюз ВКЛ і Шведскага каралеўства.

У драматычнай сітуацыі апынуліся яўрэі. Як нехрысціяне, яны заўсёды трымаліся асобна ў шматканфесійным хрысціянскім грамадстве ВКЛ, хоць іх правы і маёмасць ахоўваліся шматлікімі прывілеямі як мясцовага, так і дзяржаўнага характару. Дэфакта, і ў мірны час мелі месца праявы гвалту і канфлікты паміж яўрэямі і хрысціянамі ў беларускіх гарадах, вайна ж пакінула яўрэяў, фактычна, па-за законам. Расійскае войска і ўкраінскае казацтва рабавала і нішчыла безабароннае яўрэйскае насельніцтва, прымушала яўрэяў пакідаць месцы сталага жыхарства. Разам з тым ёсць факты непасрэднага ўдзелу яўрэяў у абароне беларускіх гарадоў, як гэта здарылася ў Віцебску [3, с. 173].

Падобная сітуацыя падчас вайны, фактычна, раскалола грамадства на прыхільнікаў і праціўнікаў каралеўскай улады Рэчы Паспалітай, дзяржаўнага ладу, прычым раскол праходзіў па канфесійнай прыкмеце. Не дзіўна, што пасля вайны ўзрасла дзяржаўна-палітычная важнасць канфесійнай праблемы [1, с. 356]. Пасля вайны рэзка ўзрасла канфесійная нецярпімасць. Калі ў першай палове XVII стагоддзя на соймах часта ўздывалася праблема захавання за праваслаўнай царквой яе правоў, то пасля вайны супраць «схізматыхаў» усё часцей з'яўляюцца дыскрымінацыйныя артыкулы ў прынятых соймавых канстытуцыях. Між тым з-за вайны праваслаўная царква фактычна пацярпела найбольш. Дэмаграфічныя страты, што панёс беларускі горад, эканамічны заняпад і запустенне таксама былі прычынай таму. Такія асяродкі праваслаўя, як Полацк, Віцебск, Магілёў, Вільня і іншыя, стаялі дашчэнтку разбураныя і разрабаваныя. Разам са знішчэннем і ўводам у палон праваслаўных мяшчан занепадалі і брацтвы – арганізацыі праваслаўных на Беларусі, якія займаліся эканамічнымі, адміністрацыйнымі, культурнымі пытаннямі дзейнасці царквы. Праваслаўная шляхта, колькасць якой пасля вайны значна скарацілася, хутка прымала рымскі абрад, а праваслаўная царква ўсё болей губляла моцных апекуноў і абаронцаў на публічнай і палітычнай арэне. Складаным быў і матэрыяльны стан праваслаўнай царквы. З-за безупынных войнаў значная частка праваслаўных сакральных аб'ектаў была знішчана ці закінута. Святары, з-за недахопу святынь часта пакідалі свае парафіі, перастала функцыянаваць каля трэці ўсіх парафій на «рускіх» абшарах Рэчы Паспалітай [4, с. 216].

Паступовы заняпад праваслаўя. Распаўсюджванне і поспех уніяцкай канфесіі. Нягледзячы на трохкратную колькасную перавагу праваслаўных парафій над уніяцкімі, іх становішча ў многіх рэгіёнах Рэчы Паспалітай было вельмі складаным [4, с. 216]. На абшарах, дзе дамінавалі ўніаты, меў месца працэс пераймання (заняцця) праваслаўных святынь. Тым не менш нельга сцвярджаць, што становішча праваслаўнай канфесіі на Беларусі ў апошняй трэці XVII стагоддзя было катастрофічным, а традыцыі талерантнасці і верацярпімасці ў ВКЛ заняпалі. Шэраг дакументаў гэтага часу сведчыць, што дзяржава працягвала адыгрываць ролю «арбітра» ў рэгуляванні складаных міжканфесійных і міжэтнічных адносін у грамадстве ВКЛ. Яшчэ падчас вайны і пасля яе, калі працягвала захоўвацца напружанасць каля межаў дзяржавы, выдаюцца прывілеі і ўніверсалы па ахове маёмасці і будынкаў праваслаўнай царквы і святароў ад ваенных пастояў, рабаўніцтваў, пабораў (Універсал Яна Казіміра, 1668 г.) [5, с. 64]. Віленскі ваявода Міхал Казімір Пац выдае Універсал аб вызваленні ад вайсковых павіннасцей і пастояў праваслаўнага духавенства (1673 г.) [5, с. 78]. Новы кароль Ян III пацвярджае прывілеі праваслаўных і ўніяцкіх святароў (Брэсцкай і Уладзімірскай епархіі) ад вайсковых павіннасцей і свецкіх судов [5, с. 81].

Спрабуючы вырашыць набалелыя пытанні ўземаадносін праваслаўных і ўніяцкіх цэркваў, кароль запрасіў абодва бакі на з'езд у Любліне (1679 г.). У спецыяльным Універсале Яна III адзначалася, «што ў народзе існуе нязгода, якая адзінства абывацеляў дзяржавы разрывае» [5, с. 84]. Аднак падобную ініцыятыву караля частка гісторыкаў схільна разглядаць як чарговую спробу па «навяртанню схізматыхаў» у дзяржаве [6, с. 29]. Каралеўская ўлада спрабавала выступаць вярхоўным суддзёй і пры вырашэнні эканамічных пытанняў, падзеле «сфер уплыву» паміж рознымі канфесіямі. Напрыклад, у 1682 годзе кароль спецыяльным лістом папярэджвае брэсцкіх езуітаў, якія забралі частку земляў праваслаўнага манастыра, аб недапушчальнасці гвалту і неабходнасці законнага і справядлівага вырашэння такіх справаў [5, с. 104]. Тым не менш маюцца дакументы, якія дакладна праясняюць пазіцыю каралеўскай улады, шляхецкіх саноўнікаў па падобных пытаннях. У 1676 годзе на сейме быў прыняты закон, накіраваны, па сутнасці, супраць праваслаўных брацтваў, паколькі забараняў паездкі духоўных і свецкіх асоб за мяжу (без асабістага дазволу караля), абмяжоўваў кантакты праваслаўных іерархаў з канстанцінопальскім патрыярхам, перадаваў справы і маёмасць брацтваў мясцовай уладзе [4, с. 212].

У Кобрыне мясцовыя ўніаты масава пачалі пераходзіць у праваслаўе, наведваць праваслаўны манастыр, заклалі на новым месцы праваслаўныя могілкі, прычым такія дзеянні мяшчан знайшлі падтрымку ў кобрынскіх бурмістраў і ўраднікаў [5, с. 112]. У лісце караля Яна III віленскаму кашталяну і адміністратару Кобрынскай эканоміі Язэпу Служке (1689 г.) праваслаўныя названы «схізматыхамі», а іх дзеянні «паганскімі». Кароль патрабаваў ад урадніка рашучых дзеянняў і недапушчэння падобных інцыдэнтаў [5, с. 112].

Увогуле, калі ўзнікала спрэчная сітуацыя паміж уніятамі і праваслаўнымі, судовыя інстанцыі, кароль часцей вырашалі справу на карысць уніяцкай царквы, хоць гэта і абстаўлялася складанай юрыдычнай працэдурай і ў духу вырашэння справы «па справядлівасці». Напрыклад, у спрэчцы аб прыналежнасці Заблудаўскай царквы ўніятам ці праваслаўным, уніяцкім бокам былі прадстаўлены сумнеўныя аргументы ў сваю карысць, тым не менш справу яны выйгралі [7, с. 89].

Праваслаўная царква Рэчы Паспалітай у 70 – 80-я гады XVII стагоддзя ўсё больш трапляе пад кантроль Масквы, усходняя дзяржава бярэ на сябе ролю «заступніка» праваслаўных Рэчы Паспалітай. Апагеям падобнай сітуацыі сталі падзеі 1685 – 1686 гадоў, калі збеглы ў Маскву луцкі біскуп Гедэон Святаполк Чацвярцінскі быў асвечаны маскоўскім патрыярхам на Кіеўскую мітраполію пасля прысягі на вернасць цару. Падпарадкаванне Кіеўскай мітраполіі Маскоўскаму патрыярхату толькі пагоршыла прававое становішча «грэцкай веры» ў Рэчы Паспалітай, паколькі праваслаўе ўсё больш пачынае разглядацца дзяржаўнымі саноўнікамі і шляхтай як «сфера ўплыву» суседняй, традыцыйна варажай дзяржавы.

Сярод тагачасных дакументаў нярэдка сустракаюцца фундушавыя запісы шляхты, прадстаўнікоў палітычнай эліты на праваслаўныя і ўніяцкія храмы. Некаторыя фундушы, прывілеі царквам асобна маглі пацвярджацца каралём. Фундуш на Дакудаўскую праваслаўную царкву аформіў князь Карл Радзівіл – тагачасны падканцлер ВКЛ (1696 г.) [8, с. 86]. Фундушавы запіс на праваслаўную царкву ў Радванічах быў зроблены віленскім кашталянам, польным гетманам ВКЛ – Восіпам Балтазарам Служкай [5, с. 118]. Каралеўская камісія прызначыла фундуш Прылуцкай царкве (1698 г.), паколькі і сам прыход, і святар былі ў вялікай галечы [5, с. 119]. Аднак у інструкцыі шляхты брэсцкага ваяводства на сейм у Варшаву (1676 г.) ёсць патрабаванне «дызуніцкую царкву ў Лепешах не аднаўляць, забраць фундуш яе, бо ад яе шкода і людзям простым, і шляхце» [9, с. 182].

Такім чынам, у тых абставінах – пры прававым ціску на «дызунітаў» з боку дзяржавы і мясцовых уладальнікаў і падтрымцы уніі – склаліся спрыяльныя ўмовы для хуткага і паспяховага распаўсюджвання ўніяцтва. За апошнія дзесяцігоддзі XVII стагоддзя ўнія дасягнула большых поспехаў, чым за ўсё ранейшы час пасля 1596 года [1, с. 356]. Уніяцкая царква карысталася некаторай падтрымкай сярод магнатэрыі і каталіцкай шляхты. Таксама ўніаты мелі магчымасць заявіць аб сабе на палітычным форуме [4, с. 217]. Шляхта-каталікі, уладальнікі маёнткаў, з'яўляючыся патронамі царквы ў сваіх добрах, ужывалі ціск на праваслаўнае духавенства, прымушаючы іх да змены веравызнання. Існуе таксама думка, што ўплывы польска-лацінскай культуры на «рускую» шляхту прыводзілі да згубы апошняй сувязі з асновамі праваслаўнай традыцыі, што спрыяла распаўсюджванню ўніяцтва [4, с. 217].

Відавочным з'яўлялася імкненне кіруючых колаў у Рэчы Паспалітай да большага распаўсюджвання уніі за кошт праваслаўных, пры гэтым пазбягаючы палітычных дзеянняў, відавочна дыскрымінаруючых апошніх. Паказальная сітуацыя склалася вакол віленскага магістрата. У 1663 годзе праваслаўны ігумен скардзіўся на прысясенні праваслаўных у віленскім магістраце – на месцы, што належалі «рускай» лавіцы, пачалі актыўна запрашаць уніятаў і пратэстантаў [10, с. 126]. У 1668 годзе кароль Ян Казімір дасылае ўпамінальны ліст віленскаму магістрату, дзе нагадвае змест дзяржаўнай палітыкі ў канфесійным пытанні: «жадаем больш выкаранення схізмы, а не змяншэння рэлігіі грэцкай, якая ў адзінстве святым з касцёлам рымскім знаходзіцца... памнажэння яе і распаўсюджвання Божай хвалы надалей» [10, с. 131]. Прычынай жа з'яўлення гэтага дакумента паслужыла скарга ўніяцкага мітрапаліта Календы на перашкоды ўніятам, што нібыта чыніў віленскі магістрат. У тым жа 1668 годзе Календа ізноў падае скаргу на віленскі магістрат, па прычыне абкладання апошнім рознымі падаткамі жыхароў уніяцкіх юрысдык у горадзе. Мітрапаліт нагадвае, што па каралеўскаму прывілею – царкоўныя добры ўніятаў незалежныя ад паўнамоцтваў віленскага магістрата [10, с. 133]. Сітуацыя паўтараецца напрыканцы стагоддзя (1697), калі пратэстацыю супраць віленскага магістрата накіроўваюць віленскія базыльяне [10, с. 143]. Апошніх абурыла сітуацыя, што ў некаторых гарадскіх цэхах старшынямі былі абраны праваслаўныя мяшчане. Базыльяне спасылаюцца на тое, што ў віленскі магістрат не дапускаюцца «дызуніты» і «дысідэнты», гэтае ж правіла, на іх думку, павінна распаўсюджвацца і на цэхавых старшын [10, с. 144]. У дакуменце ўніаты падкрэсліваюць, што Рэч Паспалітая – каталіцкая дзяржава, у якой усё робіцца дзеля славы рымскай рэлігіі, і дзе яна з'яўляецца галоўнай. Прычым астатнія царквы і «секты», адзначаюцца ў дакуменце, павінны ў правах памяншацца [10, с. 144]. «Людзьмі каталіцкімі» ў пратэстацыі называюцца мяшчане як рымскага, так і «грэцкага» набажэнства. Відавочна, што гаворка ідзе пра ўніятаў [10, с. 145]. У наступным, 1698 годзе ў скарге пракуратара віленскага Свята-Троіцкага манастыра на віленскі магістрат ізноў адзначаецца, што віленскі магістрат нядабайна адносіцца да абавязкаў па распаўсюджванні уніі, ігнаруе каралеўскія прывілеі, на старшыняства ў цэхах дазваляе выбіраць «дызунітаў». Разам з тым у дакуменце адзначаецца, што праваслаўных ужо амаль не засталася ў горадзе [10, с. 149].

З другой паловы XVII стагоддзя назіраецца тэндэнцыя паступовага збліжэння і атаясамлення праваслаўнай і ўніяцкай канфесій у грамадскай і дзяржаўна-палітычнай свядомасці, асабліва гэта заўважна па дакументах другой паловы 80-х і ў 90-я гады XVII стагоддзя. Прынамсі, у дакументах гэтага перыяду ўсё часцей гаворка ідзе пра царквы «ўсходняга абраду», «грэцкай веры» – дастаткова складана вызначыць, дзе гаворка ідзе пра царквы менавіта праваслаўныя, а дзе – грэка-каталіцкія. Можна ўпэўнена сказаць, што менавіта другая палова XVII стагоддзя пасля «патопу» стала часам найбольшага поспеху уніі. Аднак гэта было дасягнута не толькі і не столькі дзякуючы дзяржаўнай апецы, колькі ў выніку ўсё ж аб'ектыўных прычын: у «пракаталіцкай» дзяржаве царква, што ў большай ступені захоўвала ўсходнюю

абраднасць, карысталася ў набажэнстве «рускай» мовай – знаходзіла ўсё больш прыхільнікаў сярод простых сялян і мяшчанства. Да таго ж уніяцтва не цуралася заходніх каштоўнасцей, адукаванасці, пры ўніяцкіх кляштарх дзейнічалі школы і калегіумы – гэта больш адпавядала тэндэнцыям грамадскага і культурнага развіцця Рэчы Паспалітай, знаходзіла больш прыхільнікаў сярод, напрыклад, заможнага і адукаванага мяшчанства, чым кансерватыўная пазіцыя праваслаўнай царквы. Можна меркаваць, што ўніяцтва пачало ўспрымацца як пэўны «свой» варыянт праваслаўя, адрозны ад праваслаўя, напрыклад, суседняй Маскоўскай дзяржавы.

Вырашэнне «дысідэнцкага» пытання. Поспех контррэфармацыі. Апошняя трэць XVII стагоддзя стала часам заняпаду «літоўскага» пратэстантызму. Частка прадстаўнікоў эліты Княства ў свой час падтрымала Рэфармацыю з мэтай, пераважна, аслабіць уплыў каталіцкага Польскага каралеўства ў паслялюблінскі перыяд на Княства. Гэта прывяло да значнага распаўсюджвання евангелічнага вучэння сярод прадстаўнікоў магнатскіх родаў – палітычных і дзяржаўных дзеячоў ужо ў пачатку – сярэдзіне XVII стагоддзя [11, с. 69]. Пратэстанты ў ВКЛ (асабліва іх радыкальны лагер – арыяне) цярпелі пераслед ад каталіцкай рэакцыі ўрада Рэчы Паспалітай і да вайны 1654 – 1667 гадоў. Аднак у павяненны час іх становішча значна пагоршылася. Прычынай таму стала адкрытая антыўрадавая пазіцыя, якую заняла пратэстанцкая «партыя» ў ВКЛ падчас вайны, калі пайшла на хаўрус з ворагам Кароны – Швецыяй – і заключыла з ёй палітычны саюз (1655). Ад вайны моцна пацярпелі евангелісцкія асяродкі – маскоўскія і казацкія войскі знішчалі зборы, вывозілі друкарні. Каталіцкая шляхта ў асобных выпадках рабавала маёнткі пратэстантаў, разбурала лютэранскія зборы [11, с. 272]. Да пагаршэння становішча пратэстантызму на Беларусі спрычынілася і дзяржаўная падтрымка каталіцкай канфесіі, якая ўсё больш становіцца маркерам лаяльнасці да ўрада і прыналежнасці да «народу шляхецкага» ў Рэчы Паспалітай. Ужо ў 1658 годзе пастанова сойма абавязвала «літоўскіх» і польскіх арыян прыняць каталіцызм або пакінуць краіну, арыяне пазбаўляліся ўсіх дзяржаўных пасадак [12, с. 272]. Закон 1668 года адзначаў, што рэлігійныя свабоды не пашыраюцца на «арыянскую секту» [11, с. 270]. Па заканчэнні ваенных дзеянняў на Беларусі каталіцкія ўлады пачалі выцясняць кальвіністаў і лютэран з палітычнага жыцця. На соймах 1661 – 1662 гадоў пратэстанцкая «партыя» на чале з Багуславам Радзівілам спрабавала дамагчыся пацвярджэння рэлігійных свабод у дзяржаве, аднак сустрэла байкот з боку шматлікай каталіцкай шляхты [11, с. 271]. Важным этапам у згорванні правоў пратэстантаў з’яўляліся пастановы сойма 1668 года, які, у прыватнасці, забараняў збірацца ў Вільні Сінодам Ядноты Літоўскай, пераход з каталіцызму ў пратэстантызм. Пасля 1673 года некаталікі ўжо не маглі атрымаць шляхецкую годнасць [11, с. 272]. Інструкцыя шляхты брэсцкага ваяводства на сойм (1676) змяшчае патрабаванне пацвярджэння законаў супраць арыянаў, у той жа час дакумент згадвае пра фондушы берасцейскім аўгусцінцам і брыгиткам, патрабуе вызваленне берасцейскіх бернардынцаў ад вайсковых пастояў і павіннасцей [9, с. 162].

Статуты гродзенскіх, віленскіх цэхаў утрымліваюць дыскрымінацыйныя артыкулы для некаталікоў, напрыклад, калі нехта з братоў цэха не наведвае касцёльныя імшы, павінен плаціць грашовы штраф, ці плаціць падатак воскам на карысць касцёла [13, с. 32]. У каралеўскім прывілеі віленскаму цэху пераплётчыкаў (1676) знаходзім цікавыя звесткі: «паведамлялі нам... што ерэтыкі і дысідэнты, альбо розных іншых сект, да месца нашага Віленскага дасылаюць кнігі ерэтыцкія, па крамах іх прадаюць... Хочам знішчыць такія непарадкі... Таму даем прывілей такі, каб ні адзін жыводзі гандляр, ані які дысідэнт не асмеліўся кнігамі гандляваць...». Далей дакумент агаворвае парадак выбару старшынь цэху, каб яны былі «ў веры святой, каталіцкай рымскай, людзі добрыя, а не якія дысідэнты» [13, с. 83]. У статуте віленскіх краўцоў адзначаецца, што на імшы ў касцёле Св. Духа павінны прысутнічаць усе браты цэху – «рэлігіі рымскай, рускай, нямецкай» [13, с. 106]. Зацятая справа распачалася паміж братамі цэху па вырабу пазументаў (1668): каталіцкая частка цэху скардзілася на братоў-дысідэнтаў, што апошнія не наведваюць набажэнствы ў каталіцкім касцёле, не плацяць грошай на алтар і іншых таварышаў падбіваюць не хадзіць на каталіцкую імшу [13, с. 360]. Да справы далучаюцца бернардынцы, якія выказваюць пратэст супраць вышэйзгаданых пратэстантаў: майстры-дысідэнты не бываюць на квартальнай імшы, абавязка ў сваіх касцёльных не выконваюць [13, с. 373]. Справа дайшла да караля, які пастанавіў выбраць старэйшына, каб тыя сачылі за выкананнем касцёльных абавязкаў [13, с. 382]. У выніку заключанага пагаднення паміж пратэстанцкай і каталіцкай часткамі цэху (1670), дысідэнтаў абавязалі наведваць каталіцкую службу (квартальную, нядзельную) і выплаціць неабходны штраф [13, с. 387].

Сітуацыя, у якой апынуліся пратэстанты, нагадвала становішча праваслаўных. У 70-я гады XVII стагоддзя яны, фактычна, апынуліся без заступнікаў з боку ўплывовых асоб і дзяржаўных дзеячоў – пратэстантаў у ВКЛ заставаліся дробная шляхта, мяшчане, жамойцкія сяляне [11, с. 272]. Цікавым эпізодам рэлігійнага жыцця ў 60 – 80-я гады XVII стагоддзя на беларускіх землях з’яўляецца аб’яднанне і супраца праваслаўнай і пратэстанцкай канфесіі на ніве супрацьстаяння каталіцкай рэакцыі, барацьбы за палітычныя правы некаталіцкай шляхты і г.д. Напрыклад, у маёнтках пратэстанцкай шляхты і магнатаў правы, прывілеі праваслаўнай царквы захоўваліся і пацвярджаліся. У спрэчцы паміж праваслаў-

нымі і ўніятамі за правы на Заблудаўскую царкву (1668) канюшы ВКЛ Багуслаў Радзівіл (вядомы пратэстанцкі дзеяч) прадстаўляў прыватнаўны бок, між тым уніятаў прадстаўляў Гаўрыла Календа – полацкі ўніяцкі архіепіскап [14, с. 225]. У Слуцку прыватнаўныя карысталіся асаблівай апекай уладальнікаў мястэчка – біржанскай (евангелічнай) лініі Радзівілаў. Дзейнічала знакамітае слупкае прыватнаўнае брацтва пры Спаскім манастыры – адно з найбольш магутных і заможных у ВКЛ, у Слуцку меў сваю рэзідэнцыю прыватнаўны архімандрыт – намеснік Кіеўскага мітрапаліта [15, с. 34].

Без моцных абаронцаў становішча пратэстанцкіх абшчын было досыць небяспечным, былі выпадкі гвалту з боку каталіцкіх фанатыкаў. У 1675 годзе гараджане разбурылі адбудаваны кальвінісцкі збор у Навагрудку. Мясцовыя кальвіністы спрабавалі прыцягнуць да суду навагрудскіх езуітаў, але не змаглі нічога даказаць. Езуіты ж (у змове з бурмістрам і райцамі) выкарысталі сітуацыю, каб назаўсёды выгнаць кальвінісцкую абшчыну з горада, а маёмасць адабраць. Кульмінацыяй сталі падзеі 1682 года, калі студэнты-езуіты і віленскія мяшчане ўчынілі знішчэнне Віленскага рэфармацыйнага кафедральнага збору [11, с. 273]. Збор быў разабаваны, учынены здзек над цэламі нябожчыкаў, разбураны дамы пратэстанцкіх святароў. Гэтая акцыя была санкцыянавана дзяржаўнай уладай – яна была падтрыманая віленскім ваяводай, гетманам ВКЛ Міхалам Пацам. Сведка тых падзей, што пакінуў свае ўспаміны з апісаннем – мінскі шляхціч Ян Цядроўскі, з асуджэннем адзначае ў сваёй «Хроніцы»: «Але, відаць, пан Бог не затрымаўся аддаць належае за такія страшэнныя здзекі аўтарам гэтай нечуванай злосці. Назаўтра пасля разбурэння сабора ягамосць пан Пац... засмуткаваў і амаль што раптоўна памёр» [15, с. 165]. У 1697 годзе натоўп каталіцкай шляхты разбурыў евангелічныя крыпты ў Краснагалішках і Гружах [11, с. 272].

Такім чынам, у Рэчы Паспалітай другой паловы XVII стагоддзя дзе «рымскае» веравызнанне стала аб'ектам асаблівай увагі і апекі з боку дзяржаўных структур, сацыяльнай і палітычнай эліты, якую гэтае веравызнанне ўсё больш аб'ядноўвала – пратэстантызм як палітычная, рэлігійная, культурная альтэрнатыва стаў непатрэбным. Палітыка контррэфармацыі, якую ўрад працягнуў у наступнае трыццацігоддзе пасля «патопу», была паспяховай: калі ў 1654 годзе на тэрыторыі ВКЛ налічвалася каля сотні збораў, то ў 1696 годзе іх засталася толькі 46 [11, с. 273].

Роля дзяржавы ў рэгуляванні адносінаў хрысціянства з нехрысціянскім насельніцтвам у беларускіх гарадах. Другая палова XVII стагоддзя – час, калі пачынаецца паступовае, але няўхільнае павелічэнне яўрэйскай прысутнасці ў беларускіх гарадах. Гэтая тэндэнцыя ўплывала на ўсе бакі развіцця беларускага горада – гаспадарчы, сацыяльны, культурны, пэўным чынам абвастраючы іх, паколькі парушала «традыцыйную» раўнавагу ў беларускім магдэбургскім горадзе. Канкурэнцыя ў гаспадарчай сферы вяла да напружвання адносінаў, пераводзіла яго ў этнаканфесійную плоскасць, да таго ж не страцілі сваю актуальнасць ранейшыя стэрэатыпы хрысціян пра яўрэяў. Агульная тэндэнцыя апошняй трэці XVII стагоддзя – паступовае згортванне рэлігійнай талерантнасці, выключэнне яе са сферы рэальнай жыццёвай практыкі – ускладняла і без таго няпростое жыццё іўдзеяў. Дакументы гэтага часу сведчаць пра самыя розныя канфлікты паміж яўрэямі і хрысціянамі розных канфесій. Адна справа змяшчае звесткі аб збіцці двума брэсцкімі шляхціцамі яўрэяў (1665), справу вырашылі праз суд на карысць пацярпелых [3, с. 28]. У 1669 годзе вялася судовая справа паміж берасцейскімі святарамі і берасцейскім кагалам за царкоўную зямлю. Дакумент сведчыць, што святары збівалі яўрэяў, абраджалі. Зноўку справа была вырашана на карысць берасцейскага кагала, святароў пакаралі [3, с. 41]. Незвычайны дакумент датаваны 1670 годам – пратэстацыю ў суд на яўрэяў ВКЛ накіраваў віленскі дэкан, прэлат Кшыштаф Прэдслаўскі. Саноўнік абвінавачваў групы яўрэяў з розных гарадоў Княства (Брэст, Мыш, Рось, Высокае), што яны дамаўляюцца і крадуць касцёльныя і царкоўныя рэчы [3, с. 54].

У 1671 годзе выйшаў універсал Яна III аб ахове яўрэяў ад гвалту. Кароль звяртаецца да ўраднаўцаў, бурмістраў, каб яны не дазвалялі простым людзям лаўіць і катаваць яўрэяў (па падазрэнні ў чараўніцтве). Згодна са звесткамі дакумента, падобны выпадак меў месца ў Наваградку – двух яўрэяў спалілі [3, с. 201]. Нягледзячы на падобныя інцыдэнты, вышэйшая ўлада ў дзяржаве прадстаўляла і гарантавала яўрэйскай абшчыне дастаткова шырокія правы і прывілеі. У 1669 годзе кароль Міхал пацвярджае прывілеі яўрэям у ВКЛ, нададзеныя ім ад «даўніх часоў» [3, с. 182]. У дакуменце ўказваюцца найбуйнейшыя супольнасці яўрэяў у Княстве – Брэст, Магілёў, Менск, Гродна, Пінск, Ворша, Наваградок. Яўрэі плацілі звычайны падатак, маглі свабодна займацца рамяством (па-за цэхам), наведваць свае набажэнствы і будаваць сінагогі [3, с. 182]. Цікава, што спецыяльна падкрэслівалася, што хрысціяне не могуць жыць на адной вуліцы разам з «жыдамі», нават калі маёмасць яўрэя перайшла хрысціянину [3, с. 187]. Ян III пацвярджае гэты прывілей (1679) [3, с. 209]. У канстытуцыі Гродзенскага сейма (1678) ёсць пастановы накласці штрафы на студэнтаў, якія абразілі яўрэяў (трэба думаць, маюцца на ўвазе навучэнцы езуіцкага калегіума), і патрабаванні, каб зборшчыкі падаткаў не вымагалі лішняга ад яўрэяў [3, с. 226]. У 1685 годзе кароль выдае спецыяльны прывілей яўрэям з Воінава, які вызваляў іх ад значнай часткі падаткаў і павіннасцей, незаконна ўскладзеных на іх мясцовымі мяшчанамі [3, с. 240]. У гэты ж час выйшаў каралеўскі прывілей мяшчанству Менска (1681), які забараняў яўрэям пад пагрозай вялікага штрафу сяліцца па-за раней выз-

начанымі пляцамі побач з сінагогай [17, с. 131]. У 1687 годзе выступленне супраць яўрэяў адбылося ў Вільні. У ноч перад каталіцкім Вялікаднём пагромшчыкі панішчылі і парабавалі маёмасць мясцовых яўрэяў [17, с. 128]. Статуты цэхаў беларускіх гарадоў утрымлівалі асобныя артыкулы, якія тычыліся яўрэяў, пераважна накіраваныя на абарону ад эканамічнай канкурэнцыі з боку яўрэяў-партачоў [13, с. 54]. Шэраг артыкулаў тычыўся этнаканфесійных пытанняў: напрыклад, яўрэям забаранялася мець хрысціянскую чэлядзь; у сваю чаргу яўрэям забаранялася працаваць у хрысціян [13, с. 36]. Вельмі характэрнай з’яўляецца судовая справа паміж віленскімі рамеснікамі-хрысціянамі з мясніцкага цэха і мяснікамі-яўрэямі (1667). Цэх скардзіўся на яўрэяў, што яны парушаюць правы і прывілеі хрысціян: набываюць жыллё і самі яе рэжучь, наадчынялі безліч мясных лавак (ятак), дзе на заражэнне і згубу хрысціян прадаюць мяса нібыта хворых жылёў. Да таго ж яўрэі ў вялікі пост пры касцёлах і кляштарах публічна забіваюць быдла, чым зневажаюць каталіцкую веру [18, с. 408].

У грамадскім жыцці для яўрэяў існаваў набор абмежаванняў рэлігійнага і эканамічнага характару. Напрыклад, яўрэі павінны былі пэўным чынам весці сябе падчас хрысціянскіх святаў (каталіцкіх ці праваслаўных): не працаваць, падчас святочных хрысціянскіх працэсій – сядзець у дамах зачыніўшы вокны; за «перацягванне» хрысціяніна ў іўдаізм яўрэя чакала смерць. Яўрэі не маглі займацца цэхавым рамяством: ствараць уласныя цэхі ці ўваходзіць у цэхі хрысціянскія. Яўрэі не моглі займаць якую-небудзь дзяржаўную ці адміністрацыйную пасаду.

Нягледзячы на падобныя абмежаванні, адносіны да яўрэяў з боку ўлады ў Рэчы Паспалітай былі досыць прыхільнымі і талерантнымі: гэта пацвярджалася як агульнадзяржаўнымі прывілеямі, так і спецыяльнымі каралеўскімі лістамі, накіраванымі на абарону маёмасці, жыцця і годнасці іўдзеяў, рэлігійных свабод [3, с. 273].

Такім чынам, тэндэнцыі канфесійнага развіцця на беларускіх землях Княства пасля «патопу» ў апошняй трэці XVII стагоддзя дазваляюць зрабіць наступныя **высновы**:

1) вайна 1654 – 1667 гадоў прывяла да расколу грамадства ВКЛ і рэзкага абвастрэння канфесійнага пытання: шляхта і мяшчане пэўнага хрысціянскага веравызнання ў межах адной дзяржавы маглі падтрымаць адзін з варагуючых бакоў. Відавочны «пракаталіцкі» характар каралеўскай улады ў ваенны і пасляваенны час зрабіў прыналежнасць да «рымскай» рэлігіі маркерам палітычнай лаяльнасці. Гэта ў сваю чаргу вяло да згортвання правоў іншых канфесій, ці нават іх ліквідацыю ў межах дзяржавы (арыянства);

2) пазіцыя праваслаўнай царквы і яе прыхільнікаў была моцна падарваная: ваенныя разбурэнні знішчылі матэрыяльную базу, прывялі да знішчэння масы вернікаў. Частка праваслаўных святароў, шляхты і мяшчан дыскрэдытавала царкву супрацоўніцтвам з маскоўскай уладай. У такіх абставінах каталіцкай дзяржаве, якая ўсё больш прадстаўляла «польскі народ шляхецкі», было прасцей праводзіць адпаведную культурную і канфесійную палітыку. Уніяцтва, такім чынам, становіцца «кампрамісным варыянтам» для ажыццяўлення гэтай палітыкі. Аднак распаўсюджванне ўніяцтва ў апошняй трэці стагоддзя было звязана не толькі з высілкамі дзяржаўнай улады: канфесія з усходняй абраднасцю і народнай мовай, заходняй культурнай арыентацыяй знаходзіла ўсё больш прыхільнікаў сярод шляхты, мяшчанства і сялян;

3) пратэстантызм як культурная і палітычная альтэрнатыва аказаўся незапатрабаваным каталіцкай дзяржавай: функцыянаванне і развіццё евангелічнай канфесіі на землях Княства ажыццяўлялася ва ўмовах шырокай рэлігійнай талерантнасці другой паловы XVI – першай паловы XVII стагоддзя, ва ўмовах яе згортвання ў 60 – 80-я гады XVII стагоддзя адбываўся заняпад пратэстантызму. Аб’яднанне ж пратэстантаў і праваслаўных у адзін лагер не мела перспектывы – яны прадстаўлялі розныя культурныя традыцыі, каштоўнасці. І нарэшце, апошняе – нягледзячы на папярэднія высновы аўтар не схільны разглядаць апошняю трэць XVII стагоддзя як час «рэлігійнага фанатызму» і згортвання ўсіх рэлігійных правоў і вольнасцей. Традыцыі папярэдніх часоў захоўваліся, дзяржава спрабавала вырашаць найбольш вострыя сітуацыі паміж прадстаўнікамі розных канфесій, не дапускаючы іх перацякання ў канфлікт. Стаўленне да нехрысціянскіх канфесій, найперш іўдзеяў, было досыць талерантным. Выпадкі гвалту, рабункаў, пагромаў заўсёды асуджаліся і разглядаліся з усёй сур’ёзнасцю, ініцыятары канфліктаў цярпелі жорсткія пакаранні.

ЛІТАРАТУРА

1. Сагановіч, Г.М. Царкоўная вунія 1596 г. і пытанне нацыянальнай тоеснасці беларусаў у XVIII ст. / Г.М. Сагановіч // Наш Радавод. – 1996. – Кн. 7. – С. 353 – 357.
2. Сагановіч, Г. Невядомая вайна 1654 – 1667 гг. / Г. Сагановіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1995. – 164 с.
3. Акты Виленской археографической комиссии. – Вильно: Тип. Губернского Правления, 1871. – Т. 5: Акты Брестского и Городненского гродских судов. – 496 с.
4. Mironovich, A. Kosciół prawosławny w dziejach dawnej Rzeczypospolitej / A. Mironowich. – Białystok: Wyd-wo univ. w Białymstoku, 2001. – 352 s.

5. Акты Виленской археографической комиссии. – Вильно: типография Губернского правления, 1870. – Т. 3: Акты Брестского гродского суда. – 440 с.
6. Титов, Ф.И. Русская православная церковь в Польско-Литовском государстве в XVII – XVIII вв. (1654 – 1795 гг.): опыт церковно-исторического исследования / Ф.И. Титов. – Киев: Тип. С.В. Кульженко, 1905. – Т. 1. – 394 с.
7. Акты Виленской археографической комиссии. – Вильно: Тип. А.К. Киркора, 1865. – Т. 1: Акты Гродненского земского суда. – 414 с.
8. Акты Виленской археографической комиссии. – Вильно: Тип. Губернского Правления, 1867. – Т. 2: Акты Брестского земского суда. – 381 с.
9. Акты Виленской археографической комиссии. – Вильно: Тип. Губернского Правления, 1870. – Т. 4: Акты Брестского гродского суда. – 687 с.
10. Акты Виленской археографической комиссии. – Вильно: Тип. А.Г. Сыркина, 1875. – Т. 8: Акты Виленского гродского суда. – 765 с.
11. Катлярчук, А. У ценю Польшчы і Расей. Вялікае Княства Літоўскае і Швэцыя ў часе эўрапейскага крызісу сярэдзіны XVII ст. / А. Катлярчук. – Мінск: АРЧЕ, 2008, 2009. – 306 с.
12. Volumina Legum. Tom IV. Prava, konstytucje i przywileje królestwa Polskiego, Wielkiego Xięstwa Litewskiego u wszystkich prowincyi należących na walnych sejmiech koronnych. Ab anno 1641 ad annum 1668. – Petersburg: nakładem i drukiem Józefa Ohryzki, 1859. – 519 s.
13. Акты Виленской археографической комиссии. – Вильно: Тип. А.Г. Сыркина, 1879. – Т. 10: Акты Виленского магистрата и магдебургии. – 686 с.
14. Акты Виленской археографической комиссии. – Вильно: Тип. А.Г. Сыркина, 1888. – Т. 15: Декреты Главного Литовского Трибунала. – 592 с.
15. Degiel, R. Protestanci i prawosławni: Patronat wyznaniowy Radziwiłłów birżańskich nad cerkwią prawosławną w księstwie śluskim w XVII w. / R. Degiel. – Warszawa: Neriton, 2000. – 153 s.
16. Коршунаў, А.Ф. Успаміны Яна Цадроўскага / А.Ф. Коршунаў // Беларус. літ. – 1977. – Вып. 5. – С. 154 – 167
17. Марзалюк, І.А. Этнічны і канфесійны свет беларускага горада XVI – XVIII стст. / І.А. Марзалюк. – Магілёў: МДУ, 2007. – 162 с.
18. Акты Виленской археографической комиссии. – Вильно: Тип. «Русский почин», 1901. – Т. 28: Акты о евреях. – 521 с.

Пасмуніў 24.05.2012

THE CONFESSIONAL POLICY OF RECH POSPOLITAJA GOVERNMENTAL AUTHORITIES ON THE LANDS OF BELARUS IN THE LAST THIRD OF THE XVII CENTURY (1667 – 1701)

A. BARTASHEVICH

The 1654 – 1667 war loss is evaluated, and its influence on the state politics of Rech Pospolitaja towards the basic christian confessions: the Orthodox, the Catholic, the members of the Uniat Church, and the Protestant, contrasted to the policy towards jews, is analysed. The conclusion is made that Catholics were perceived as more politically reliable, while the rights of the members of the Orthodox Church were restricted, causing them to gradually lose their influence. The profession and practice of Uniat Church was spreading widely, which helped to retain the cultural values of the Eastern-rite Catholicism. In 1660 – 1680 Protestantism loses its political and cultural potential. At this time the number of non-Christian people (jews) increased in Belorussian towns. The attitude to them in policonfessional petty-bourgeois surrounding was non-tolerant.